

2. Els fets

2.1. EL MARC HISTÒRIC I POLÍTIC DE L'EXILI REPUBLICÀ

Amb la derrota de l'exèrcit republicà per les tropes del General Franco, primer als fronts d'Astúries i el País Basc, i finalment amb la Batalla de l'Ebre i els fronts del Segre i la Noguera Pallaresa, els darrers dies de l'any 1938 les unitats de l'Exèrcit de l'Est republicà iniciaven la retirada. A començament de l'any 1939 prop de 500.000 persones, militars i població civil, funcionaris, polítics i intel·lectuals demòcrates i d'esquerres varen travessar la frontera de França per diversos punts, especialment per l'Empordà i la Cerdanya, esperant ser acollits per les autoritats de l'estat veí⁴.

Però, en lloc de l'acollida esperada, es van trobar amb un govern francès que, davant la dimensió d'aquella allau humana inesperada, es va mostrar durament hostil i mal·liat, i no va trobar cap més alternativa que internar aquella gernació en camps de concentració improvisats, en condicions més que pèssimes, sense instal·lacions adequades, mal alimentats, molts malalts o ferits —en nombre aproximat de 13.000— i havent de suportar unes temperatures molt baixes. Estaven vigilats per gendarmes o soldats senegalesos i marroquins, després d'haver separat les dones i els infants dels homes. Moltes persones van morir en aquests camps. En volem destacar Argelers, el Barcarès i Sant Cebrià (Rosselló), Setfontes (Tarn i Garona), Agde (Erau), Vernet (Arieja), Bram (Aude), Gurs (Pirineus Atlàntics) i Rieucros —el camp de les dones— (Losera). I fins i tot hi va haver gent que fou traslladada al nord d'Àfrica.

Les autoritats franceses del govern Daladier, desorientades, desbordades i atemorides, seguint el comportament

d'algunes de les democràcies europees van reconèixer el règim franquista a final de febrer. La decisió es va prendre en el marc de la incertesa envers els milers de combatents antifeixistes republicans al seu territori, i en un moment en què es temia la possibilitat del conflicte armat del que seria la Segona Guerra Mundial, iniciada el dia 1 de setembre de 1939 amb l'ocupació de Polònia per l'exèrcit alemany, i també per l'exèrcit soviètic. Aquest fet va provocar que França i la Gran Bretanya declarassin la guerra a Alemanya. Però paral·lelament a aquests fets, la desorientació i la desmoralització dels republicans antifeixistes havia augmentat amb la signatura del Pacte de no agressió entre Hitler i Stalin, que va ser vigent durant el curt període de l'ocupació de Polònia⁵.

Davant d'aquest cúmul de circumstàncies, el govern de França havia instat els refugiats republicans a integrar-se a les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), els Batallons de Marxa o la Legió Estrangera. Aquesta opció, anteriorment de caràcter voluntari, no havia tingut gaire acollida ja que les condicions de vida i treball eren molt dures, i estaven sotmesos a un rigorós règim de disciplina militar. Això va conduir al fet que, a l'inici del període anomenat de *drôle de guerre*, l'enquadrament dels republicans espanyols i catalans passés a ser de caràcter obligatori. Les tasques que desenvolupaven eren diverses, i anaven des de treballs agrícoles i forestals a feines en indústries estratègiques, i molt especialment treballs de fortificació de les fronteres franceses amb Alemanya, Bèlgica, Luxemburg i Itàlia, a l'anomenada Línia Maginot⁶. Mentrestant, les autoritats i les formacions polítiques i sindicals republicanes, ja a partir del començament de 1939, havien intentat facilitar ajuda als refugiats a partir d'organitzacions com la Junta d'Auxili als

⁴ Aquest episodi ha estat divulgat àmpliament i forma part implícita de bona part de la bibliografia i dels testimonis. Vegeu: ROVIRA i VIRGILI, Antoni, *Els darrers dies de la Catalunya republicana. Memòries sobre l'èxode català*, Edicions Catalanes, Barcelona, Curial 1976.

⁵ Les concessions dels governs britànic i francès davant el procés de rearmament alemany van tenir el primer episodi, i el més significatiu, amb el silenci davant la invasió del territori dels Sudets, integrat dins de Txecoslovàquia per les tropes de Hitler, amb la justificació que hi vivien 3 milions de persones de parla alemanya. França i Gran Bretanya van signar el pacte de Munic (29.9.1938) amb la creença que aquests eren els límits de l'expansió alemanya. De poc els va servir, ja que sis mesos més tard les tropes de la Wehrmacht ocupaven la totalitat dels territoris de l'estat txecoslovac justificant-ho com a protectorat de Bohèmia i Moràvia. Era l'aplicació pràctica de la teoria de l'*espai vital*. El pròxim objectiu expansionista seria Polònia, envaïda a primer de setembre 1939 durant la vigència del pacte entre Hitler i Stalin, representats per Ribbentrop i Molotov, que alhora va significar també la invasió d'una part del territori per la URSS.

⁶ TORAN, Rosa, *Vida i morts dels republicans als camps nazis*, Barcelona, Proa, 2002 (p. 62). En vigílies de la invasió alemanya a França, 40.000 republicans estaven empleats en feines industrials o agrícoles. Entre 50.000 i 55.000 a les Companyies de Treballadors Estrangers i 15.000 a la Legió Estrangera i als Batallons de Marxa.



6
MILITARS I CIVILS, BARREJATS,
CAMÍ DEL PAS FRONTERER
DEL PERTÚS (FEBRER 1939).
BARCELONA, EDICIONS 62,
HISTÒRIA GRÀFICA DE CATALUNYA...
(1939-1975)

Refugiats Espanyols (JARE) —durant un temps presidida pel diputat català del Front d'Esquerrres del 1936, Lluís Nicolau d'Olwer— i el Servei d'Emigració dels Republicans Espanyols (SERE). Aquestes dues organitzacions estaven encapçalades per Indalecio Prieto i Juan Negrín, respectivament, cosa que era un reflex de la divisió entre els socialistes espanyols.

Les tropes alemanyes havien continuat l'ocupació de territoris cap a l'est i també als països escandinaus, envaint Noruega i Dinamarca l'abril de 1940. Fou amb motiu d'aquesta operació que un contingent de tropes britàniques i franceses intentà rebutjar l'avenç nazi cap al port bàltic de Narvik, a Noruega, ja que era un enclavament estratègic per al mineral de ferro destinat a les indústries siderúrgica i de guerra alemanyes. Aquest combat va acabar amb la derrota de les tropes aliades, entre les quals hi havia una bona part dels republicans enquadrats en la Legió Estrangera, on van morir-ne un nombre indeterminat⁷.

Uns altres republicans van morir a la bossa de Dunkerque, en l'operació franco-britànica de reembarcament cap a la Gran Bretanya, entre el 27 de maig i el 4 de juny de 1940⁸.

L'exèrcit alemany, en el seu ràpid avenç per territori francès la primavera de 1940, arriba a París el 14 de juny. Les tropes de la Wehrmacht desfilen victorioses pels Camps Elisis després de reduir l'escassa resistència de l'exèrcit francès, desmoralitzat i alhora víctima de la indiferència d'alguns sectors dels propis comandaments i d'una part del govern. El 22 de juny se signa l'armistici entre França i Alemanya, que comporta la divisió de França en una zona ocupada pels nazis i una altra de dependent del govern de Vichy, encapçalat per Petain però controlat per les SS als enclavaments més estratègics. La policia francesa del govern de Vichy queda subordinada a la Gestapo. Més tard, l'11 de novembre de 1942, el Reich ocupa la totalitat del territori francès, augmentant així el seu control territorial polític i militar.

⁷ Alguns autors xifren entre 600 i 1.000 els republicans enquadrats a la Legió Estrangera en els Fets de Narvik. Vegeu: MARTÍN, Julio i Pedro CARVAJAL, *El exilio español (1936-1978)*. Barcelona, Círculo de Lectores, 2002

⁸ TORAN, Rosa. Op.cit., nota 6, a la bossa de Dunkerque hi havia al voltant de 2.000 republicans, entre els procedents de diverses CTE i els enrollats a la Legió Estrangera

2.2. LA DISSORT DELS REPUBLICANS. DE LA FRANÇA OCUPADA ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ I D'EXTERMINI

Amb l'ocupació nazi de França, milers de republicans enrolats a les Companyies de Treballadors Estrangers, els Batallons de Marxa o la Legió Estrangera queden en mans del nou règim (aproximadament un 70%), ja sigui directament controlat pels nazis o pel govern de Vichy i la milícia feixista francesa.

Mentrestant, uns 50.000 refugiats i refugiades havien pogut sortir de França amb destinació a diversos països d'Amèrica: Mèxic, Xile, Veneçuela, Argentina, Cuba... i la Gran Bretanya, entre els quals una part dels catalans⁹.

Altres aconseguiren sobreviure de manera clandestina a França durant un temps, i la seva sort fou diversa. Mentre alguns i algunes foren finalment capturats, altres participaren i organitzaren la Resistència contra els ocupants i contra el règim de Vichy, sobretot a partir del 1941. Amb la recuperació de la Mà d'Obra Immigrada o *Main d'Oeuvre Étrangère* (MOI) foren enquadrats forçosament molts republicans per treballar per a les autoritats de Vichy o per als alemanys. Fou un revulsiu per desertar-ne i impulsar les primeres accions de resistència com a alternativa de supervivència. Un efecte semblant va tenir el Servei de Treball Obligatori (STO) decretat per les autoritats alemanyes d'ocupació el 16 de febrer de 1943, impositat als francesos i els residents en situació legal.

El paper dels republicans catalans i espanyols a la Resistència fou molt destacat atesa la seva experiència de combat i de comandament militar durant la Guerra



7
JOSEP BIOSCA, DE GENOLLS SOBRE UN CAMIÓ, A L'ESQUERRA DE LA IMATGE, AMB ALTRES TREBALLADORS, CUSTODIATS PER UN SOLDAT ALEMANY, L'ANY 1941 A LORIENT (FRANÇA).
LLUIS BIOSCA

Civil, fins al punt que en 35 departaments francesos actuaven autònomament. Almenys fins al febrer de 1944, que les diverses organitzacions que s'havien anat creant —Unión Nacional Española, com a proposta unitària (constituïda el 7 de novembre de 1942 a Grenoble), Franc-Tireurs et Partisans, l'Armée Secrète i altres— s'unificaren amb les Forces Françaises de l'Intérieur, de les quals el general De Gaulle assumí el liderat¹⁰.

Hi participaren, en una mesura o en una altra, totes les forces polítiques i sindicals, socialistes, comunistes, llibertaris de la CNT i la FAI, ERC, POUM, Estat Català, Acció Catalana i Front Nacional de Catalunya. Els comunistes, del PSUC i del PCE, com a conseqüència d'una major cohesió interna, i amb una major capacitat de mobilització, destacaren en l'organització de la Resistència. I cal fer esment de Josep Miret, que havia estat conseller de Proveïments de la Generalitat de Catalunya, i el seu germà Conrad¹¹.

⁹ Carles Pi Sunyer, exalcalde de Barcelona i Conseller de Finances de la Generalitat, juntament amb Batista i Roca, des de Londres va organitzar el Consell Nacional de Catalunya, que aconseguí evacuar algunes persones d'una certa rellevància del món científic, cultural i intel·lectual. També des de l'Oficina de la Generalitat de Catalunya a París s'havien fet intents de facilitar salconduits a països de l'Amèrica Llatina

¹⁰ El PCE i el PSUC, avançant-se a la proposta unitària de resistència dels republicans constituïren la UNE. Poc després de l'alliberament de París (25.8.1944), el PSUC potenció la versió catalana de la UNE, amb la proposta de l'Aliança Nacional de Catalunya (ANC), que tingué el suport inicial d'ERC, EC, UDC i UGT. Al cap d'un temps, a final de 1944, ERC i AC se'n van retirar amb el FNC. Vegeu DIAZ ESCULIES, Daniel. *El Front Nacional de Catalunya (1939-1947)*, Barcelona, La Magrana, 1983, p. 65. (Els Orígens; 10)

¹¹ Josep Miret i Musté era procedent de la Unió Socialista de Catalunya, una de les organitzacions polítiques que el 23 de juliol de 1936 van fundar el PSUC. Va ser nomenat conseller de Proveïments de la Generalitat el 1937, càrrec que deixà per incorporar-se al front de guerra. Exiliat a França el gener de 1939, un cop ocupada per les tropes alemanyes, juntament amb el seu germà Conrad, fou un dels destacats organitzadors de la Resistència a partir de la MOI. Al novembre de 1942 fou detingut per la Gestapo, torturat i empresonat a París, fins que fou deportat a Mauthausen. Més endavant va ser traslladat als *kommandos* de Schwechat i Flörsdorf, on va ser ferit durant el bombardeig aliat d'aquest camp l'any 1944, i rematat pels trets d'un SS. El seu germà Conrad, que havia estat detingut abans que ell, va morir a París. No se sap prou bé si va ser a conseqüència de les tortures de la Gestapo o afusellat al Mont Valérien

També els anarquistes jugaren un paper decisiu en la Resistència, especialment a la regió de l'Alta Viena, on actuà Ramon Vila i Capdevila, més conegut com a *capitaine Raymond*¹².

Hom calcula que a la Resistència participaren 12.000 republicans, més un seguit de confidents, d'enllaços i col·laboradors de tota mena, inclosos policies i funcionaris, en un nombre estimat de 40.000 homes i dones. Les dones sovint protagonitzaren missions delicades i perilloses d'enllaç, transport d'armes i propaganda¹³.

L'altra activitat en què els republicans tingueren una participació molt rellevant va ser les cadenes d'evasió. La seva missió consistia a evacuar dels països ocupats, sobretot França i Bèlgica, aviadors aliats, jueus, personalitats polítiques i altres perseguits pels nazis, que a través de l'estat espanyol i Portugal retornaven a la Gran Bretanya o a altres països fora de l'òrbita feixista.

Aquestes xarxes tenien unes complicades infraestructures d'enllaços, punts de descans i d'avituallament, vigilància preventiva de les rutes... Van haver-hi xarxes amb denominacions pròpies, com les Comet, Zero i Sabat. Però una de les més destacades va ser la Pat O'Leary, denominació que corresponia al nom de guerra d'Albert Marie Guérisset, metge militar belga. En aquesta cadena van tenir un paper destacat Francisco Ponzán (Vidal, de

nom de guerra) i la seva germana, Pilar Ponzán, militants cenetistes¹⁴.

Altres cadenes d'evasió tingueren l'activitat en altres territoris, i amb homes i dones amb compromís en diverses organitzacions polítiques no vinculades als comunistes i els anarquistes, com el Front Nacional de Catalunya (FNC), Estat Català (EC) i el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM). El FNC treballà amb els serveis secrets polonesos, amb l'Intelligence Service britànic, amb el Deuxième Bureau i amb diverses cadenes d'evasió. Es calcula que entre el 1940 i el 1944 el FNC passà més de 800 aviadors aliats¹⁵.

La gran majoria de republicans i republicanes, que no van tenir altres opcions, foren concentrats en diversos camps, internats en *stalags*, o camps de presoners, i fins i tot en presons i penals.

Finalment, des dels *stalags* van ser deportats a diversos camps d'Alemanya, Àustria o Polònia. El primer contingent important de republicans espanyols i catalans ingressava a Mauthausen el 6 d'agost de 1940, en un nombre de 398. A aquest transport el seguiren almenys 61 més fins al 20 de desembre de 1941¹⁶.

Alguns foren deportats als camps de treball del nord d'Àfrica, sota el control del govern de Vichy. I s'hi troba-

¹² Ramon Vila i Capdevila era fill de Peguera (Alt Berguedà) amb un dens historial de lluita obrera a les mines de Fígols, enquadrat a la CNT. El 1939, exiliat a França, s'evadí del camp d'Argelers, i el 1940 participà en les xarxes d'evasió i en la Resistència; el 1943 va ser detingut pels nazis i condemnat a treballs forçats en unes mines de l'Organització Todt. Però en fugí i es reintegrà a la Resistència, on assolí el grau de capità. En acabar la guerra el govern francès li va reconèixer la contribució. Llavors decidí continuar la lluita al maquis contra el franquisme, sobretot al Berguedà i el Bages, fent actes de sabotatge, volant torres de conducció elèctrica d'alta tensió i expropiacions econòmiques. Va morir en una emboscada de la guàrdia civil a la Creu del Perelló, (Castellnou de Bages) el 7 d'agost de 1963. Va ser l'últim maquis català.

¹³ TORAN, Rosa. Op.cit., nota 6: "Les dones excel·liren en la seva condició d'enllaços entre els combatents, d'agitadores en les cues dels racionaments i de boicotejadores a les demandes de mà d'obra cap a Alemanya, simultàniament a la intensificació de la lluita armada contra els boches". Vegeu també: CATALÀ, Neus, *De la resistència y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, Adgena, 1984. L'autora —ella mateixa resistent fins al 1944—, cita com a resistent Secundina Barceló, Mercè Bernal, Alfonsina Bueno, Lola Casadella, Pilar Claver, Teresa Gebelli, Josefa Bas, Maria Bergua, Lina Bosque, Regina Arrieta, Carme Buatell...

¹⁴ MARÍN, Dolors. *Clandestinos. El maquis contra el franquismo. 1934-1975*. Barcelona, Plaza&Janés, 2002 p. 97-111. Els dirigents de la cadena, Pat O'Leary i Paul Ullman, foren detinguts per la Gestapo i deportats a Alemanya. Francisco Ponzán, detingut l'abril de 1943 a Tolosa de Llenguadoc i empresonat gairebé al mateix temps que un dels seus més antics col·laboradors, Josep Ester Borràs, anarquista de Berga que fou deportat a Mauthausen, i la seva companya, Alfonsina Bueno, deportada a Ravensbrück. Tots dos varen sobreviure a l'alliberament, l'any 1945. Ponzán va morir afusellat en un bosc de Buzet-Sur-Tarn quan formava part d'un grup de presoners que els nazis s'endugueren en la retirada.

¹⁵ DÍAZ ESCULIES, Daniel. *El Front Nacional de Catalunya...* Op.cit. nota 10, p. 46-50. El FNC participà en cadenes d'evasió des de la frontera suïssa fins a les Alberes, Sant Llorenç de Cerdans i Coll de Banyuls, on els evadits eren recollits per militants del FNC de l'interior i conduïts a Barcelona, i d'allà a Lisboa. També traslladaren aviadors a Sant Llorenç de la Salanca, on van ser recollits per membres de la resistència francesa i agents de la RAF. Del conjunt de cadenes d'evasió que tenien relació amb els serveis secrets britànics, es calcula que van passar al voltant de 30.000 persones, la majoria militars i aviadors.

¹⁶ TORAN, Rosa. Op.cit., nota 6, p. 311-314, annex 3 en *Mémoire Vivante*, núm. 27, maig 2000.

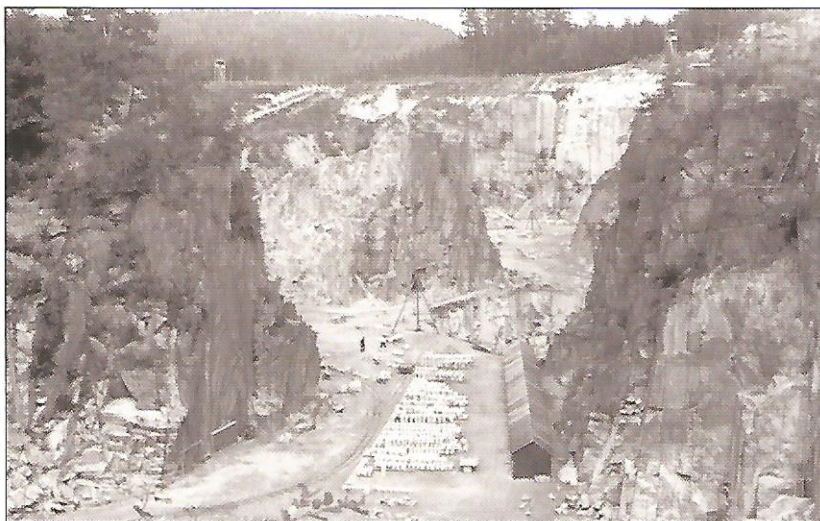
ren amb una bona part dels 8.000 republicans que havien fugit de les forces franquistes el març de 1939, des dels ports de València, Alacant i Cartagena.

Els republicans espanyols i catalans, malgrat haver estat militaritzats en les CTE o els Batallons de Marxa, fins i tot en condicions més dures que els francesos, no van ser considerats presoners de guerra, sinó apàtrides, i van ser classificats d'aquesta manera, encara que distingits amb un triangle blau amb la S de *Spanien* i anomenats *rotspanien* (rojos espanyols).

Aquesta classificació va ser conseqüència de la posició del propi Franco i del seu ministre d'afers estrangers Ramón Serrano Suñer, que mai els volgué reconèixer com a espanyols, amb les conseqüències d'indefensió que això els va comportar. Va ser el mateix Serrano Suñer qui, el 27 d'agost de 1940, va facilitar a Le Baume, diplomàtic del govern de Vichy, una llista de 636 republicans que sota cap concepte no podien sortir de França. Aquest fet va facilitar la detenció de destacats polítics republicans, com és el cas de Manuel Azaña, Lluís Nicolau d'Olwer, Indalecio Prieto, Francisco Cruz Salido, Julián Zugazagoitia, Joan Peiró i el president de la Generalitat Lluís Companys. D'aquests quatre darrers, el govern de Franco aconseguí l'extradició, i van ser conduïts a Madrid per la policia espanyola en col·laboració amb la Gestapo¹⁷.

El mateix intent del règim franquista amb altres polítics no va prosperar pel fet de tenir un estatus legal diferent, o per altres circumstàncies, com va ser el cas de Frederica Montseny, Josep Tarradellas, Ventura Gassol i Francisco Largo Caballero, encara que aquest darrer fou detingut per la Gestapo l'any 1943 i internat al camp d'Oranienburg-Sachsenhausen, d'on va ser alliberat pels aliats l'abril de 1945.

Les relacions entre el règim franquista i el nazi van ser força controvertides. L'estat espanyol li subministrava



carbó i altres minerals estratègics, com el tungstè, en contrapartida als deutes del suport bèl·lic durant la Guerra Civil. A més, hi havia la proximitat ideològica: nacionalsocialisme, feixisme i nacionalsindicalisme, que inspirava, respectivament, els règims alemany, italià i espanyol. Des d'aquesta perspectiva, el règim de Franco topava amb la dificultat de la diversitat de forces polítiques que havien configurat el bàndol "nacional" durant la guerra. Ni la Falange, que era l'organització que més pressionava per una aliança amb el Reich, no va aconseguir prou hegemonia, ja que, a desgrat seu, havia de compartir poder polític i prebendes amb requetès i altres faccions monàrquiques.

Amb aquest escenari, el règim franquista es presentava davant el Reich amb pretensions desproporcionades: amb l'oferta d'uns minerals energètics que l'estat espanyol també necessitava per poder recuperar la delmada indústria i la lleialtat en uns principis ideològics poc aptes per ser utilitzats com a valor de canvi. D'aquesta manera, volia recuperar Gibraltar, el domini de la totalitat del Marroc i altres territoris del protectorat francès del nord d'Àfrica, qüestions que no entraven en els projectes del Reich.

8
VISTA GENERAL DE LA PEDRERA DE
MAUTHAUSEN, 1941-1942.
MHC
(FONS AMICAL MAUTHAUSEN).
AUTOR: FRITZ KORNATZ O PAUL RICKEN

¹⁷ Francisco Cruz Salido, del PSOE, redactor de *El Socialista*. Julián Zugazagoitia, del PSOE basc, va ser ministre de Governació (1937-1938). Ambdós foren afusellats a Madrid. Joan Peiró, dirigent de la CNT, en negar-se a col·laborar amb el sindicat vertical, CNS, mentre estava empresonat durant un any i mig, fou finalment afusellat a València el 24 de juliol 1942. El cas de Lluís Companys, president de la Generalitat, és prou conegut. Detingut per la policia militar nazi a La Baule, i lliurat a la policia espanyola, va ser traslladat a Madrid i posteriorment a Barcelona, on després d'un judici sumaríssim fou afusellat al castell de Montjuïc el 15.10.1940. En totes aquestes extradicions hi havia la intervenció de Serrano Suñer i de l'ambaixador franquista Lequerica, acreditat a París.



9
VISTA DEL CAMP DE TREBALLS FORÇATS
DE BOU ARFA, AL NORD D'ÀFRICA,
ON VA ESTAR L'ANTONIO CANOVAS.
ANTONIO CANOVAS

El 19 d'octubre de 1940, Heinrich Himmler, cap de la policia nazi, va iniciar la seva visita a l'estat espanyol com a preparació d'una entrevista entre Hitler i Franco que ja havien acordat anteriorment Serrano Suñer i Ribbentrop a Berlín. Serrano Suñer, durant la visita de Himmler, es va desentendre dels republicans espanyols i catalans presoners dels nazis. I l'entrevista de Franco amb Hitler va tenir lloc el 23 d'octubre a l'estació d'Hendaia. Dels resultats d'aquella entrevista podem dir, a grans trets, que ni el règim de Franco estava en disposició de mobilitzar tropes per intervenir en la guerra ni Hitler podia accedir a les pretensions expansionistes de Franco, que finalment van quedar amb la vaga possibilitat de la recuperació del penyal de Gibraltar. I, de la banda d'Espanya, una ajuda en mà d'obra que es va concretar en el fet que, entre el 1941 i el 1943, 100.000 espanyols van anar a treballar a Alemanya empesos pels falangistes a través del sindicat vertical, CN-S, a més de promoure la col·laboració militar voluntària amb la División Azul, que va començar a organitzar-se al juny de 1941.

Els republicans i les republicanes deportats, en un nombre aproximat de 12.000, varen ser internats als camps principals i els *kommandos* annexos de Mauthausen,

Buchenwald, Dachau, Flossenbürg, Sachsenhausen, Ravensbrück, Bergen-Belsen, Auschwitz, Dora, Neuengamme, Aurigny, Eperlecques, Gusen, Ternberg, Steyr, Flörsdorf, Ebensee, Melk, Holleischen, Abteroda, Treblinka i Leipzig.

I cal fer un esment especial als republicans i les republicanes que anaren a parar al Nord d'Àfrica, en camps de treball com els de Morand i Bou Arfa, on foren utilitzats com a mà d'obra en condicions molt dures en la construcció del ferrocarril transsaharià; o als camps de càstig d'Hadjerat-M'Guil, Meridja, Ain-El-Ourak o Djelfa, on els presoners eren obligats a treballs forçats sense cap finalitat concreta. El desembarcament angloamericà al Marroc i Algèria el 7 i el 8 de novembre de 1942 no va significar l'alliberament immediat dels internats, encara que les condicions van millorar substancialment. Finalment un 60% van optar per emigrar cap a Mèxic, i una bona part dels que s'hi van quedar va ingressar a l'exèrcit nord-americà o a la Legió Estrangera per fornir la Divisió Leclerc, que després de la campanya contra l'Àfrica Korps i del desembarcament aliat a Normandia, amb les seves unitats blindades entrava a París el 24 d'agost de 1944¹⁸.

Amb aquestes condicions, les persones de l'estat espanyol presoneres als *stalags* entraven a formar part del sistema concentracionari nazi. Un sistema que s'ha d'entendre com un element indissoluble de les estructures ideològiques de l'estat nacionalsocialista alemany, que inicialment anava destinat a la intimidació dels grups dissidents de la població alemanya i que, progressivament, derivà cap a l'eliminació dels considerats asocials, com els homosexuals i les lesbianes, les persones disminuïdes, els Testimonis de Jehovà, els gitanos i, molt especialment, els jueus; a més de les ètnies eslaviques considerades inferiors, com els polonesos, els txecs, els eslovacs, els búlgars, els ucraïnesos i altres pobles, molts dels quals formaven part de la Unió Soviètica.

¹⁸ DÍAZ ESCULIES, Daniel. *Entre filferades...* Barcelona, La Magrana, 1993. L'autor calcula que a final del 1939 hi havia a l'Àfrica del Nord entre 5.000 i 6.000 republicans. MARÍN, Dolors, Op. cit., nota 14 ens parla de 3.000 republicans. Per al testimoni de diversos internats republicans al Nord d'Àfrica, vegeu: SANTIAGO, Lucio, Gerónimo LLORIS, i Rafael BARRERA, *Internamiento de los republicanos españoles en África del Norte...* Sant Cugat del Vallès, Barrera 1981

Tota aquesta gent no tenia cabuda dins del nou ordre nacionalsocialista, i és per aquest motiu que el Reich en justificava l'eliminació, amb el consentiment d'una bona part de la població alemanya, que ho considerava un fet normal i positiu. Per a la majoria d'aquestes persones, es considerava que no hi havia possibilitats de regeneració i, per tant, havien de ser eliminades sense deixar rastre. Aquest objectiu va ser justificat legalment amb un decret del Reich del 12 de desembre de 1941, on aquestes persones eren classificades amb les sigles NN, corresponents a la denominació *nacht und nebel* (nit i boira), inspirada en l'òpera wagneriana *l'Or del Rin*.

La perversitat del sistema arribava als procediments d'eliminació de caràcter industrial, que al mateix temps havien de comportar un benefici econòmic i productiu. Això es concretava en l'esclavització de les persones en treballs esgotadors fins a la mort en pedreres —cal destacar la pedrera de Mauthausen—, mines, ferrocarrils o construcció de camps, per obtenir-ne, un cop morts, greixos, sabó, fosfats i altres productes. La mort massiva comportava diversos procediments, com les cambres de gas, amb Ziklon B, o les dutxes alternant aigua bullint i aigua glaçada, entre altres. L'eliminació definitiva de la gent es feia mitjançant els forns crematoris o enterrant-la en fosses comunes.

Els internats i les internades que no tenien la classificació NN, condició generalitzada entre els republicans espanyols i catalans, eren destinats a treballs igualment esgotadors en règim d'esclavatge, amb deficients condicions d'alimentació i exposats a tota mena de malalties als camps, en tota mena de treballs relacionats amb les necessitats del mateix sistema, com la confecció d'uniformes per als deportats o per a l'exèrcit, o cedits al sector privilegiat de les grans corporacions industrials, com Siemens, Krupp, Junkers, Heinkel, Steyr, Daimler Benz, Volkswagen, Knorr, BMW, IG-Farben, i també a les empreses proveïdores. El fet de treballar per a empreses alienes als camps no significava cap privilegi pel que fa al tracte o l'alimentació, ja que el control era exercit pel mateix sistema concentracionari.

Primo Levi ens descriu, de manera novel·lada, el treball en règim d'esclavatge a la Buna, el gran complex industrial d'IG-Farben, d'Aushwitz. Rosa Toran ens diu que hi van treballar fins a 300.000 deportats, dels quals 200.000 hi van morir, la qual cosa dóna una idea aproximada de les condicions i el tracte dels deportats¹⁹.

Encara hi havia una altra alternativa de treball, gens favorable per als deportats i les deportades. Eren les empreses corporatives propietat de les SS i les empreses o els negocis privats d'alguns dels seus jerarques, com era el cas d'Himmler. Entre les primeres hi havia la DEST, dedicada a l'explotació de pedreres de granit i productes derivats, destinats a les grans construccions del Reich, de caire monumentalista.

Les SS eren les forces a càrrec de les quals es mantenia tot el sistema de camps de concentració i extermini. Els seus components es mantenien a distància dels internats controlant absolutament els camps amb el mínim de presència. Hi mantenien un aïllament virtual que únicament era interromput per una acció repressiva envers aquells que havien gosat traspassar els límits de la seva categoria. Els càstigs eren executats amb una combinació de brutalitat i crueltat refinada, i molt sovint acabaven amb la mort. El control i els maltractaments "menors", els habituals, eren exercits pels *kapos* que, d'aquesta manera, feien valer la seva autoritat, dins de la seva dualitat funcional de repressors i presoners alhora.

Els deportats i les deportades no tenien drets, les seves vides i els seus cossos estaven a disposició de les necessitats i la funcionalitat del sistema nazi. Són prou coneguts els experiments quirúrgics i biològics exercits als quiròfans i els laboratoris dels camps sense cap mena de limitació.

El transport de presoners i presoneres des dels *stalag* o les presons era el preludi de la dissort que els esperava. Generalment els transports es feien en vagons de bestiar tancats i amb molt escassa ventilació, on encabien entre 50 o 60 persones i fins i tot més. Havien de viat-

¹⁹ LEVI, Primo. *Si això és un home*, Barcelona, Edicions 62, 1996; TORAN, Rosa. Op. cit., nota 6, p. 125-126. També és molt interessant sobre la vida quotidiana en els camps, el relat novel·lat d'AMAT-PINIELLA, Joaquim, *K.L. Reich*, Barcelona, Edicions 62, 1984.

jar, dormir i fer les seves necessitats drets, sense espai per moure's, durant llargues hores, i en molts casos diversos dies. A aquestes condicions, cal afegir que els deportats no sabien on anaven, llevat d'algun comentari casual o d'una filtració dels seus guardians. També hi havia la temença que els retornessin a les autoritats franquistes. No cal dir que, en aquestes condicions, un percentatge estimable de les persones transportades arribaven mortes al seu destí. Una arribada que era escenificada amb els crits dels SS, les fuetades i l'amenaça dels gossos.

Un d'aquests transports —al qual ja ens hem referit—, el conegut com el comboi d'Angulema, ha tingut una àmplia difusió arran d'un reportatge emès per Televisió de Catalunya amb el títol *El comboi dels 927*, a més de la posterior edició en format de llibre²⁰.

Als voltants de la ciutat d'Angulema s'havien anat concentrant famílies de refugiats, i també components de les disperses CTE, després de la desfeta dels fronts del nord. El 20 d'agost de 1940 van ser obligats pels alemanys a pujar en un comboi, i separaren homes i nois de dones i criatures. El viatge va durar quatre dies fins a aturar-se a Mauthausen, on feren baixar els homes i els nois, en nombre de 377. Inclosos en aquest comboi hi havia nois de 13 a 18 anys que van formar part del Kommando Poschacher, nom manllevat de l'empresari pel qual van treballar en una pedrera de la seva propietat.

Les dones i les criatures d'aquell comboi continuaren un periple inacabable pel Centre d'Europa sense saber on anaven, fins que finalment van arribar a Irlín, on foren lliurades a la guàrdia civil. Les republicanes catalanes, amb les seves criatures, van ser traslladades a Barcelona i recloses al Palau de les Missions, a Montjuïc. Com veurem més endavant, tant entre els que es van quedar a Mauthausen com entre les dones i les criatures retornades hi havia hospitalencs i hospitalenques²¹.

No tots els republicans fets presoners foren internats als camps de manera immediata. Alguns, procedents de les CTE, van ser tractats com a militars francesos i reclosos en *frontstalags*, camps de presoners de guerra, o en penals. En un d'aquests penals, el d'Eysses, hi havia concentrats resistents francesos, brigadistes i una seixantena de republicans espanyols —entre els quals 30 catalans—, en total 1.300 persones. I el 19 de febrer de 1944 van protagonitzar una revolta que havia de propiciar una evasió col·lectiva en combinació amb la Resistència de Villeneuve-Sur-Lot, que els havia de proporcionar armes i suport. L'intent no va reeixir i el resultat fou de 12 condemnats a mort que foren executats immediatament. La resta van ser deportats al camp de Dachau²².

Cal dedicar una atenció especial a les dones republicanes deportades als camps de concentració, entre les quals és molt probable que n'hi hagués alguna de l'Hospitalet, encara que no en tenim cap referència. Entre els camps bàsicament femenins cal esmentar sobretot el de Ravensbrück. Aquest camp va ser construït l'any 1939, destinat a opositores polítiques, jueves, lesbianes, gitanes, poloneses i soviètiques, i també a la majoria de republicanes espanyoles i catalanes. D'aquest camp cal destacar unes dotzenes de poloneses joves, les anomenades *kaninche* (conilles), que van ésser sotmeses a experiments mèdics i quirúrgics en condicions esborronadores; també els nens, que eren destinats a treballar en el muntatge d'empreses com la Siemens, atès que amb els dits més petits que els adults podien manipular millor els components. El resultat fou que, de les 132.000 persones internades, 92.000 dones i nens hi van morir.

Cal dir que les dones deportades han estat històricament oblidades. En tota la bibliografia i els testimonis escrits que hi ha sobre els camps de concentració i d'extermini, llevat de molt poques excepcions, les dones tenen un tractament secundari o esbiaixat, si no inexis-

²⁰ La periodista Montse Armengou i el realitzador Ricard Belis en són els autors, i en el reportatge inclouen entrevistes amb testimonis. Posteriorment s'ha editat en format de llibre. ARMENGOU, Montserrat, i RICARD BELIS, *El comboi dels 927*, Barcelona, Rosa dels Vents, 2005

²¹ ROIG, Montserrat. *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 2003, p. 95-101, l'autora en fa una descripció, a través del protagonisme de la família Cortés, refugiada republicana procedent del Prat de Llobregat

²² ROIG, Montserrat. Op. cit., p. 151-163

tent. Això comporta que encara hi hagi actualment un gran desconeixement del que va significar la condició femenina als camps nazis, i el que va representar com a element afegit al patiment com a deportades: qüestions tan elementals com la higiene en el cicle menstrual, que no podien ser ateses, o que les dones embassades quan parien eren desposseïdes del seu nadó, que en la majoria de casos era ofegat en un cubell d'aigua. I el fet poc esmentat de les dones joves que eren destinades als bordells²³.

La capacitat de resistència basada en la solidaritat manifestada en qüestions que actualment ens poden semblar banals, com encomanar la voluntat de viure com una acció en contra de la inèrcia del suïcidi o de la mort sense remei, era una constant entre el grup de les republicanes. Neus Català, l'única supervivent actual entre les dones catalanes, ens deia que *fer els possibles per provocar les rialles entre les companyes era guanyar una batalla a la mort*²⁴. I que el boicot en les tasques de confecció d'uniformes o en la fabricació de projectils les feia sentir útils en el combat contra el nazisme, i era una afirmació de la seva condició de dones compromeses. I ho feien sabent que si eren descobertes tindrien una mort horrible amb una lenta i dolorosa agonia²⁵.

La memòria de la deportació ha estat durant molt de temps silenciada i centrada bàsicament en els homes. I aquest aspecte, malauradament, avui és encara massa present. És per això que cal encara esforços perquè la deportació sigui coneguda en totes les seves dimensions, i això ha d'incloure necessàriament la condició femenina. Si fins a mitjan decenni de 1970 l'àmbit de coneixement de la deportació republicana era molt reduït, la realitat de l'existència de dones deportades era pràcticament desconeguda. Sortosament s'ha avançat en aquest sentit, i obres com la de David Serrano, o

documentals com *Ravensbrück, l'infern de les dones*, divulgat per TV3, han contribuït al coneixement de la presència de dones catalanes i espanyoles als camps nazis²⁶.

²³ CATALÀ, Neus. Op. cit., nota 13. Sobretot la introducció. També la valuosa anàlisi de SERRANO BLANQUER, David. *Les dones als camps nazis*, Barcelona, Pòrtic, 2003. Molt interessant pel que fa el coneixement de la presència femenina als camps, i el fet que unes 150 dones deportades eren catalanes

²⁴ Conversa informal de Neus Català amb un grup de persones al camp de Ravensbrück, el 16 d'abril 2005, commemoració del 60è aniversari del seu alliberament al qual va assistir Josep RIBAS, acompanyant la representació de l'Ajuntament de l'Hospitalet

²⁵ Vegeu a CATALÀ, Neus. Op. cit., nota 13, introducció

²⁶ *Ravensbrück, l'infern de les dones*, reportatge de Montse Armengou i Ricard Belis. Vegeu també SERRANO, David. *Les dones als camps nazis*. Op. cit.

2.3. L'HOSPITALET: DEL PODER POPULAR A LA CIUTAT, A LA REPRESSIÓ, L'EXILI I LA DEPORTACIÓ (1936-1945)

2.3.1. La República a l'Hospitalet

L'Hospitalet de l'any 1936 era una ciutat de 48.450 habitants distribuïts en els tres barris històrics: el Centre i Sant Josep, Collblanc i la Torrassa, i Santa Eulàlia, a més d'algunes petites barriades disperses, com Can Pi, Campoamor, la Marina, Can Vidalet i Pubilla Cases, entre altres.

Aquests barris i els petits nuclis urbanitzats presentaven característiques molt desiguals. A més de la inexistència d'un continu urbà entre ells, es donaven altres variables que accentuaven les desigualtats esmentades: els models urbanístics, la demografia, la procedència territorial dels seus habitants, l'extracció social, els trets culturals, i molt especialment la immigració.

Mentre que al barri del Centre radicava el poder de la petita burgesia local, la menestralia i la pagesia, a més d'una classe obrera bàsicament autòctona, a la resta del territori hi havia un predomini invers de classe obrera immigrada, dèficits d'habitatges, serveis, salubritat, nivells d'ocupació estable i renda. Hi havia una clara fractura social entre uns territoris i els altres.

És comparativament remarcable que, mentre que al barri del Centre el 35% de la població era nascuda a l'Hospitalet, als barris de Collblanc i la Torrassa, el 52% era nascuda fora de Catalunya. Paral·lelament a l'hegemonia política dels partits republicans i catalanistes, la CNT, desvinculada de la política municipal, es presentava com la força hegemònica en la defensa i la reivindicació dels interessos de la classe treballadora, tant en l'àmbit laboral com en els aspectes socials.

Això no va ser obstacle perquè el 14 d'abril de 1931 fos proclamada la República a l'Hospitalet, de la mà de les forces republicanes, d'esquerres i catalanistes, aplegades en la Unió Republicana, mentre que les forces anarcosindicalistes se'n mantenien a distància. S'iniciava un període molt convuls en el qual, tant els republicans com els anarquistes, tingueren una participació rellevant, tot i que actuaven separatament. I no va ser fins al 16 de febrer de 1936 que una certa coincidència d'interessos entre l'anarcosindicalisme i el republicanisme donaren el triomf al Front d'Esquerres²⁷.

El cop d'estat militar iniciat el 18 de juliol de 1936 va representar el canvi radical de la situació. D'una banda, perquè a la ciutat s'iniciaven uns canvis, unes transformacions que afectaren profundament les relacions polítiques i socials de la ciutat i, de l'altra, perquè començava una cruenta guerra civil que no deixaria indiferent cap dels hospitalencs i les hospitalenques.

A la tardor de 1938, la contraofensiva franquista a la Batalla de l'Ebre va desbordar tots els fronts de ponent de Catalunya, i les seves tropes avançaren fàcilment a causa de la poca capacitat de defensa de l'exèrcit de la República, que no tenia cap més alternativa que replegar-se al més ordenadament possible.

El bombardeig de les indústries de guerra instal·lades a les fàbriques de ceràmica Can Llopis i Can Cosme Toda, al barri de Sant Josep, i l'alarmisme creat entre la població pels rumors de la possibilitat de bombardeig dels dipòsits de la refineria Campsa, en terme de Cornellà però fent partió amb l'Hospitalet, contribuïen al desig de moltes persones que la guerra s'acabés com fos, sense mesurar-ne les possibles conseqüències.

El 14 de novembre de 1938 l'Ajuntament celebrava l'últim Ple, presidit pel que seria el darrer alcalde republicà, Vicenç Fort Sancho.

²⁷ Per a tot aquest període: CAMÓS, Joan. *L'Hospitalet, la història de tots nosaltres. 1930-1936*, Diputació: Barcelona, 1986, i *Història de l'Hospitalet. Una síntesi...*, L'Hospitalet, CEL'H; PAM, 1997.

2.3.2. Els vençuts: la repressió i l'exili

El 26 de gener de 1939 les tropes franquistes ocupaven totalment l'Hospitalet en el seu trajecte sense aturador cap a Barcelona, on entraren el mateix dia²⁸.

El gruix de les forces eren unitats marroquines del Cos d'Exèrcit del Marroc que comandava el general Juan Yagüe, de les quals alguns escamots quedaren instal·lats a l'Hospitalet gairebé fins a l'acabament de la guerra. Primer es van allotjar en domicilis privats, i posteriorment ocuparen alguns locals que les organitzacions polítiques havien abandonat, com va ser el cas del Casal d'Esquerres, al carrer Rodés, al barri de Sant Josep²⁹.

La ciutat s'havia ocupat des de ponent en dues columnes procedents de Cornellà i Esplugues, a les quals pràcticament no s'havia ofert resistència, d'altra banda inútil, ja que la ciutat de Barcelona era ocupada simultàniament per ponent i pel nord des de la serra de Collserola³⁰.

Unes hores abans abandonaven la ciutat els darrers hospitalencs i hospitalenques que havien optat per l'exili, empesos per la por a possibles represàlies i davant les incerteses que la seva condició de vençuts els comportava. La guerra acabava per a les persones de

l'Hospitalet deixant una xifra aproximada de 600 morts als diferents fronts de combat.

Les noves autoritats, encapçalades momentàniament per l'exèrcit, es feien càrrec del control integral de la ciutat. El 3 de febrer assumia la presidència de l'Ajuntament el comandant militar José Wenceslao Marín López, fins al mes de novembre, que cedí el càrrec al falangista Enric Jonama Darnaculleta. El nou ordre establert, sustentat durant tot el llarg període en la repressió, es va caracteritzar en aquella primera etapa per la seva extrema cruesa. Tota persona que no fos manifestament addicta al *Glorioso Alzamiento Nacional*, era suspecta de ser-ne "desafecta" i, per tant, potencial enemiga que podia ser sotmesa arbitràriament al rigor de tota mena d'actes repressius³¹. L'expressió més cruel i irreversible a la ciutat es materialitzà en l'afusellament de 23 hospitalencs entre el 23 d'abril de 1939 i el 7 de maig de 1943³².

A partir de mitjan gener de 1939, a mesura que es tenien notícies de la imminent arribada de les tropes franquistes a la ciutat, diversos hospitalencs i hospitalenques decidien fugir en direcció cap a França. És molt difícil de calcular la xifra de persones de la nostra ciutat que van prendre aquesta decisió si tenim present que a nivell global de Catalunya no s'ha pogut anar més enllà de l'acceptació de 450.000 a 500.000 persones

²⁸ MORALES, Ramon. *Coses de l'Hospitalet*, l'Hospitalet, ACP 1990, l'autor hi explica que almenys una unitat de soldats franquistes comandats per un tinent arribà a les portes de l'Ajuntament, procedent de ponent, el capvespre del dia 25 "un aniversari sense gaire ressò, ll". També explica que aquell matí van fer algun bombardeig des de Cornellà, i que un obús que va caure en una casa del carrer Josep Prats causant la mort de l'únic habitant. El periodista Josep PERNAU. *Diari de la caiguda de Catalunya*. Barcelona, Ediciones B, 1989, explica el que d'irreal devia tenir la nit del 25 de gener, amb alguns republicans encara a Barcelona i els franquistes als afores, sense una línia clara de front. Explica que des de llocs com Vallvidrera o l'Hospitalet "molts soldats fan bromes per telèfon reservant habitació al Ritz o trucant al palau de Pedralbes", i fins i tot es deia que "alguns soldats catalans del bàndol franquista, que tenen la família per la zona de Sants, han pogut arribar a casa seva i abraçar la família". Pernaú treu d'aquella nit una conclusió que també sembla versemblant: "la situació és la menys semblant que hi pugui haver d'una guerra".

²⁹ Idem. "La Sala Mercuri" explica que aquest local, situat a la cruïlla del carrer Pep Ventura (actual Rodés) amb Esquadres, es trobava en fase final de construcció, i estava destinat a ser la seu central d'ERC a l'Hospitalet.

³⁰ Segons el testimoni oral de la mare i l'àvia d'un dels autors, J. Ribas, al terrat de Can Puig, casa situada al carrer Prat de la Riba, 265, cantonada Casa Salas (actual Sant Antoni), s'instal·là una metralladora amb la qual van disparar algunes ràfegues adreçades a suposats resistents situats al Samontà, concretament a la banda alta del cementiri. El mateix testimoni assegurava que el dia anterior, dia 25, les tropes republicanes que cobrien la retirada havien dinamitat el pont del Llobregat entre el Prat i l'Hospitalet i el de Sant Boi entre aquesta població i Cornellà, però havia quedat intacte el pont de Molins de Rei, per on avançaren les tropes franquistes en direcció a Barcelona. De fet, el Llobregat sembla que s'havia plantejat com una línia defensiva per aturar l'ocupació de Barcelona i altres ciutats importants del Vallès, però aquesta defensa no reeixí atesa la manca de moral dels combatents, que d'ençà de la pèrdua dels fronts de l'Ebre, el Segre i la Noguera Pallaresa no havien fet altra cosa que retrocedir.

³¹ SANTACANA, Carles, *Victoriosos i derrotats...* Barcelona, PAM, 1994, per a tot el període repressiu de la primera època del franquisme. Per a coneixement ampli de la repressió: SOLÉ i SABATÉ, Josep M., *La repressió franquista a Catalunya. 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985.

³² Vegeu en aquest mateix volum la recerca de'en Jordi Cánovas sobre els afusellats de l'Hospitalet.

AQUEST MONÏLIT S'AIXECA AVUI A LA FRONTERA ENTRE PORTBOU I CERVERA DE LA MARENDA, EN HOMENATGE ALS 100.000 HOMES, DONES I NENS QUE ES CALCULA QUE VAN PASSAR PER AQUELL INDRET, CAMÍ DE L'EXILI, L'ANY 1939.
ENRIC GIL



exiliades, xifres que inclouen residents a Catalunya, refugiats i unitats militars desplaçades d'altres territoris de la República. També és difícil saber quantes d'aquestes persones, un cop a França i per raons diverses, van decidir tornar. D'aquestes darreres, el criteri més generalitzat és d'un 30% a un 50%³³.

El buidatge del Padró Municipal de 1940 ens dona la xifra de 174 persones que es trobaven a França, 12 a l'Amèrica Llatina i 313 qualificades com a desaparegudes. Això ens donaria una xifra de 499 persones, que no podem considerar prou fiable, especialment per l'ambigüitat del concepte *desaparegut*.

Però tenim algunes dades que permeten aproximar-nos als motius que van impulsar hospitalencs i hospitalenques a emprendre el camí de l'exili. Al marge dels hospitalencs que formaven part d'unitats militars que de manera més o menys ordenada van traspasar la fron-

tera per diversos punts de la serralada pirinenca, hem de desglossar-los en diversos grups:

En un primer gran grup volem destacar els hospitalencs i les hospitalenques que havien tingut responsabilitats públiques, polítiques, institucionals i a l'administració. Els que s'havien destacat en fets d'armes durant tot el període republicà, amb especial esment als Fets d'Octubre de 1934. Els que havien format part de les diverses milícies de partits i sindicats, i patrulles de control. Els que s'havien allistat voluntàriament a les milícies que van participar als diversos fronts de combat. Els que havien format part dels diversos cossos de seguretat i ordre públic.

Un segon grup correspondria a persones que tenien por de represàlies polítiques indirectes, especialment cònjuges i familiars directes de persones del grup anterior. També persones, especialment dones, a les quals s'havia informat del perill de rebre un tracte vexatori, que podia incloure l'agressió sexual de banda de les tropes marroquines.

I de totes aquestes categories tenim referències en testimonis de familiars de deportats o directament de deportats supervivents que més endavant es descriuran.

En un major estadi de concreció, però encara amb molts interrogants, podem dir que dels regidors de l'Ajuntament, la majoria de la CNT-FAI van marxar a l'exili, cosa que significa unes 15 persones: Josep Xena, Lluís Cano, Josep Casajoana, Joan Hernández, Josep Abella, Enric Playans, Dídac López, Ginés Alonso, Lluís Vera, Joan Ballesteros, Florenci Domingo, Josep Sánchez, Francesc Novellón i Antoni Corts.

Un altre col·lectiu, vinculat a la CNT, que emprengué el camí de l'exili, fou el dels mestres racionalistes, com

³³ La dificultat de donar xifres relatives a l'exili rau en diverses circumstàncies que van des de la manca de rigor en el cens d'acollida dels refugiats, la resistència de l'estat francès a facilitar dades dels seus arxius, i en alguns casos, la seva pèrdua, fins a la negligència de les autoritats franquistes, que van voler ignorar la realitat dels refugiats i els deportats. Sobre aquesta qüestió: SAURET, Joan. *L'exili polític català*, Barcelona, Aymà, 1979. L'autor assenyalava que una estadística del 1939 de la Fundació Ramon Llull de París, referida únicament als catalans als camps de refugiats, dona la xifra de 40.100 persones: 11.100 a Argelers, 6.900 a Barcarès, 11.200 a Sant Cebrià, 9.800 a Agde, 800 a Bram i 300 a Setfont.

Severino Campos, Antonio Ocaña, el seu fill Francisco (Floreal) i les seves filles Fraterna, Igualtat, Natura, Alba i Llibertat.

Dels regidors d'ERC, s'exiliaren Ramon Frontera, Carles Martí i Feced, Francesc Martínez, Ramon Moral, Laureà Lorca i Marià Asín. La resta, que van romandre a la ciutat, van ser sotmesos a la Llei de Responsabilitats Polítiques, i van ser empresonats Serafí Basomba, Jaume Devesa, Francesc Muntané, Francesc Piulacs i Josep Maria Bassas.

També s'exiliaren alguns regidors de la UGT i el PSUC, com és el cas d'en Gaietà Ripoll, tot i que la majoria es van quedar a la ciutat, com Antoni Vives, que havia estat mobilitzat com a suboficial mecànic de vol a l'aviació republicana, i que també va ser sotmès a la legislació repressiva; també Antoni Carrió i Joan Guasch, que ens consten com a empresonats. En circumstàncies semblants es va trobar Tomàs Alicart, que havia format part de les milícies alpines (Regiment Pirinenc núm. 1 de Catalunya) essent membre d'Estat Català; després va passar a ERC, exercí càrrecs de confiança a l'Ajuntament i féu d'oficial instructor al Camp d'Instrucció de l'Exèrcit Popular, a Pins del Vallès³⁴.

El destí de la majoria d'hospitalencs i hospitalenques que van prendre la decisió de fugir a França no el sabem, i hem de suposar que la seva sort o dissort va ser la mateixa que van compartir amb la majoria d'exiliats als quals ja ens hem referit de manera genèrica: abandonament precipitat de la llar i les pertinences, llarg camí amb tota mena de mitjans precaris: amb carro, a peu, amb automòbil... sovint bombardejats o metrallats per l'aviació franquista, arribada als controls fronterers —una bona part passà pel Pertús o per Portbou—, aconseguir el permís d'entrada, separació de dones i infants dels homes, confinament en camps o altres recintes dels quals ja hem fet esment i diversitat de desenllaços.

Pel que fa al periple dels exiliats un cop en territori francès, tenim dades bastant concretes d'una bona part dels familiars que acompanyaven els deportats, que veurem quan ens referim a la seva història personal.

Dels que van decidir tornar a l'Hospitalet, tot i que no en tenim dades, és ben segur que el nombre va ser proporcional a les xifres estimades globalment —al voltant del 50%—; i tampoc dels motius, que podien anar des de les dures condicions d'acolliment als camps a la propaganda dels agents franquistes assegurant que totes les persones que no haguessin comès delictes de sang serien benvingudes.

El cert és que la majoria dels hospitalencs que van tornar van passar per un procés de classificació, primer a Figueres, i posteriorment reclosos al Dipòsit de Presoners de Reus, des d'on van ser escrupolosament investigats i fins i tot se'ls van presentar càrrecs pel fet d'haver marxat voluntaris al front.

Dels hospitalencs de què tenim referències del seu periple i les seves activitats a l'exili, volem destacar en Ramon Frontera i Bosch, l'alcalde més representatiu del període republicà. Procedent de la Unió Socialista de Catalunya, ingressà a ERC. Va deixar l'alcaldia en assumir el nomenament de director general de Beneficència del Govern de la República, i més tard, el 1937, president del CENU. El mes de febrer de 1939, en ple exili, juntament amb Carles Martí i Feced col·laborava amb Bosch i Gimpera en la gestió de l'Oficina de la Generalitat de Perpinyà distribuint ajudes econòmiques i bons per menjar a refugiats republicans. Posteriorment pogué arribar a Mèxic, on va romandre fins a començament dels anys 80, que retornà a Catalunya i anà a residir a Anglès (la Selva) fins a la seva mort, l'any 1987³⁵.

Carles Martí i Feced, metge de professió, havia estat nomenat regidor d'ERC al març de 1936, càrrec que va abandonar al mes de setembre en ser nomenat sotsse-

³⁴ Pins del Vallès era la denominació de Sant Cugat del Vallès adoptada durant el període republicà de 1936 a 1939

³⁵ Al seu retorn va ser entrevistat per Joan Camós, que ens ha facilitat les dades de la darrera etapa de la seva vida

cretari de Finances de la Generalitat, i conseller de Governació, Finances i Cultura, després dels Fets de Maig de 1937. Durant l'exili, des de Perpinyà primer, amb Ramon Frontera, i des de París posteriorment, va treballar en l'ajuda als refugiats, especialment facilitant la sortida dels camps de concentració i l'acolliment en diversos països de l'Amèrica Llatina. Un cop ocupada França per les tropes del Reich i sabent-se perseguit per la Gestapo, l'any 1942 va fugir cap a Suïssa passant clandestinament pel llac Lemán juntament amb Ventura Gassol i Josep Tarradellas. L'any 1944 es traslladà al Marroc, on exercí la medicina a Marràqueix, Tànger i Casablanca. Retornà a Catalunya l'any 1977, on morí l'any 1982.

Josep Tomàs i Piera, que fou diputat al Parlament, encara que no residia a l'Hospitalet, va estar-hi estretament vinculat en relació a la circumscripció electoral i molt especialment en els Fets de l'Aeronàutica, el 6 d'octubre de 1934, encapçalant l'escamot de la nostra ciutat que hi participà. Havia estat elegit diputat el 1933, i posteriorment, el 1936, per ERC. Durant la guerra fou ministre de Sanitat i Previsió Social del Govern que presidia Largo Caballero, al setembre de 1936. Des de França s'exilià a Mèxic, on formà part de les Corts de la República a l'exili, presidint-hi el Grup Parlamentari d'Esquerra Catalana i el Grup Federalista³⁶.

Pel que fa als dirigents locals del PSUC que emprengueren el camí de l'exili, sabem que Gaietà Ripoll, des de França, va poder trobar asil a Veneçuela.

El grup dels anarcosindicalistes, el més nombrós, un cop a França, una bona part s'hi va quedar i, com la resta d'hospitalencs exiliats, va patir els rigors de la clandestinitat, si no de l'empresonament o la deportació, com veurem més endavant.

Entre els més representatius del col·lectiu anarquista trobem Josep Xena, que durant la guerra va ser el dirigent més destacat de la CNT. Nascut a Caçà de la Selva i procedent d'Alaior (Menorca), juntament amb la seva companya, Harmonia Puig, van dirigir l'Escola Racionalista al barri del Centre. I durant els dos primers mesos del 1937 fou alcalde de la ciutat. L'any 1938 fou incorporat a l'exèrcit, i el 1939 es va exiliar a França, on va formar part del Consejo General del Movimiento Libertario. El 1940, amb la invasió de les tropes del Reich, pogué fugir i exiliar-se a Veneçuela³⁷.

Josep Peirats i Valls havia nascut a la Vall d'Uixó (la Plana Baixa, País Valencià) el 1908. Vingué amb la seva família a l'Hospitalet quan tenia 3 anys. L'any 1931 fou un dels impulsors de l'Ateneu Racionalista de la Torrassa. Dirigent de la CNT, era partidari de la revolució social, però al mateix temps de la coordinació amb totes les forces republicanes per combatre amb èxit els militars feixistes revoltats. El 19 de juliol de 1936 participà en l'assalt a la caserna del Bruc, de Pedralbes, i posteriorment s'incorporà a la columna Durruti. Durant l'exili va romandre a França, bàsicament a Tolosa de Llenguadoc, i en la clandestinitat formava part de la direcció de la CNT³⁸.

Però segurament que el militant anarcosindicalista més conegut de les persones de la nostra ciutat va ser en Francesc Sabaté i Llopart, més conegut com el Quico Sabaté, nascut a l'Hospitalet l'any 1915 i veí del barri de Sant Josep. Va tenir una dilatada experiència revolucionària, fins a la seva mort a Sant Celoni, metrallat pel falangista del sometent Abel Rocha el 5 de gener de 1960³⁹.

Francesc Pedra, cenetista des de jovenet, vidrier del barri de la Torrassa, havia participat l'any 1933 en la

³⁶ SAURET, Joan. Op. cit., nota 33, p. 184. El grup d'Esquerra Catalana l'integraven 16 diputats d'Esquerra Republicana de Catalunya, Acció Republicana Catalana i Unió de Rabassaires. El Grup Federalista a les Corts de la República a Mèxic estava format per diputats dels partits gallecs, bascos i catalans

³⁷ Pel que fa l'exili de Josep Xena, vegeu: MARÍN, Dolors. Op. cit., nota 14, p. 142

³⁸ L'Ateneu Racionalista de la Torrassa s'instal·là al carrer Llançà, 9, i posteriorment, l'any 1933, al carrer Pujós, 103-105. Josep Peirats va escriure una extensa història de la CNT, en la qual remarca l'evolució sociopolítica dels exiliats. Va morir a Borriana (la Plana Baixa, País Valencià) l'any 1989

³⁹ Biografia d'en Quico Sabaté i relació amb la nostra ciutat, vegeu: MARÍN, Dolors. Op. cit., nota 14

proclamació del comunisme llibertari a l'Hospitalet. Al final de la guerra s'exilià, i fou internat als camps de concentració de Sant Cebrià, Agde i Clarmont Ferrand fins que en pogué sortir, i aleshores va col·laborar amb la Resistència⁴⁰.

Altres persones vinculades a l'anarcosindicalisme de la nostra ciutat, de les quals tenim constància que es van exiliar l'any 1939, són Severino Campos, nascut a Montserrat (Ribera Alta, País Valencià) l'any 1905. Va ser mestre de l'Escola Racionalista de la Torrassa. S'exilià a Mèxic. La família Ocaña, també mestres racionalistes, s'exiliaren igualment a Mèxic. Lluís Cano, que fou regidor, i els seus germans Joan, Enric i Josep ho feren primer a Mèxic i posteriorment a l'Equador. Dídac López va ser regidor fins que es va incorporar a l'exèrcit, al cos de sanitat, on assolí el grau de tinent. Arribat a França, va ser internat en diversos camps fins que pogué exiliar-se a Porto Alegre, al Brasil.

2.3.3. La deportació dels hospitalencs

L'evolució dels esdeveniments bèl·lics i polítics va determinar la destinació dels exiliats i les exiliades de l'Hospitalet que el 1939 es trobaven en territori de l'estat francès. Alguns van ser deportats en diversos combois als camps de concentració i d'extermini nazis.

Almenys cinquanta-quatre persones relacionades amb l'Hospitalet formaren part d'aquests contingents enviats a morir en les pitjors condicions imaginables. Trenta-dues van morir als camps, i només 21 van poder sobreviure a aquella tràgica experiència, a més d'un darrer de qui desconexem la sort final.

Pel que fa al conjunt d'aquests hospitalencs deportats, els que van perdre la vida als camps de concentració van ser els següents: Antoni Andreu Méndez, Josep Aragón Muñoz, Manuel Arnau Viña, Jaume Artigau Rivas, Antoni Arranz Barrio, Josep Ballester

Serrano, Martí Cabanes Bel, Àngel Callejón Martínez, Josep Calpe Vidal, Vicenç Capdevila Montserrat, Pere Cuyàs Niubó, Manel Fernández Torres, Vicent Ferrer Salvador, Eloi Ferrer Ruiz, Baptista Garcia Navarro, Jaume Mañà Argelaga, Francesc Muñoz López, Joan Oller Mendizábal, Josep Panés Gil, Manuel Piñas Arrabal, Ferran Polo Tàpies, Gener Porta Plana, Eugeni Querol Puyo, Josep Ramis Grimal, Josep Ramon Alcaraz, Severià Rubio García, Marià Ruiz Gómez, Remigi Saura Benages, Josep Saura Marco, Francesc València Conesa, Manuel Vives Campos i Josep Vives Campos.

Els 21 supervivents relacionats amb l'Hospitalet, són: Manuel Alfonso Ortells, Antonio Cánovas Lapuente, Jaume Colet Balart, Josep Escobar Alonso, Vicenç Ferreres González, Eduard Frías Gallardo, Manuel Gil Magdalena, Manuel Gutiérrez Sousa, Josep Igual Vilarrubias, Josep Lliso Moreno, Josep Masip Garrich, Jaume Marco Muntané, Vicent Pascual Martí, Joan Pedrol Carbonell, Lleonard Pérez Iserte, Fèlix Quesada Herrerías, i el seu pare, Círiac Quesada Torreblanca, Josep Roca Tardà, Josep Roig Roldan, Fèlix Rubio García i Ramon Verge Armengol. En aquest moment, tan sols sabem de tres que resten vius: Manuel Alfonso Ortells, Antonio Cánovas Lapuente i Lleonard Pérez Iserte. S'ignora finalment la sort del deportat Antoni Puigdel·lívol Argerich.

De totes aquestes persones hem aconseguit localitzar descendents o familiars de 21, a més dels tres actuals supervivents. I a tots aquests cal afegir-hi els que, tenint-ne una referència vaga, l'hem poguda confirmar a partir del treball universitari d'investigació de Jordi Moliner, on ens dona la certesa d'uns altres quatre supervivents hospitalencs. A més, tenim el testimoni obtingut a través dels enregistraments duts a terme per Jordi Moliner de l'entrevista que va poder fer a tres: Fèlix Quesada, Eduard Frías i Josep Gutiérrez. I hem pogut accedir als enregistraments, tal com s'assenyala al capítol d'introducció⁴¹.

⁴⁰ De Francesc Pedra i la seva companya, Lola Peñalver, vegeu en aquest mateix volum, "L'Hospitalet antifranquista"

⁴¹ Jordi MOLINER. Op. cit., nota 2. Entrevistes fetes cap al 1998 o 1999. Els tres exdeportats han mort després d'aquests enregistraments. El quart membre del *Kommando Poschacher*, Joan Pedrol, havia mort l'any 1993

Per tot plegat, podem afegir aquests tres noms als vint-i-quatre de qui nosaltres directament havíem aconseguit localitzar familiars o supervivents. De gairebé tota la resta, només hem trobat referències indirectes, és a dir, referències documentals com inscripcions al padró i altres documents derivats de diferents procediments administratius, o bé el testimoni d'en Leonard Pérez en el cas de Vicenç Ferreres, però també els hem pogut relacionar amb l'Hospitalet.

Fins a arribar a cinquanta-quatre, resten tres casos més que només podem vincular a l'Hospitalet a partir de les dades que figuren a les llistes oficials dels camps de concentració, com poden ser les dades de contacte de familiars de l'Hospitalet que ells mateixos van donar quan els van prendre la filiació als camps de concentració, o bé pel lloc de naixement que van declarar. Així, d'aquests tres deportats —tots tres morts als camps— que resten de la nostra llista, cal dir que, de Manel Arnau Viña i Jaume Artigau Rivas, només sabem que eren nascuts a la nostra ciutat; i en el cas de Gener Porta Plana només tenim l'adreça de la seva muller. La solvència de les fonts i l'experiència amb la resta de la llista fan que acceptem com a vàlida aquesta relació amb l'Hospitalet.

Finalment, tenim un cas especial que hem optat per no incloure com a hospitalenc. Es tracta d'Antoni Portillo López, a qui es dona com a adreça de contacte en les llistes elaborades a Mauthausen, la de la seva esposa, Natàlia Anglès Rajadell, que hauria viscut al carrer Crisantems, 1 —actual Floridablanca—, de l'Hospitalet. Però un cop localitzat el seu fill, Guillem, no recordava que la seva mare hagués viscut mai a l'Hospitalet, i fins i tot ens va fer una descripció força acurada de tots els domicilis on sabia que havia estat la seva mare, sempre als barris de Sants o les Corts, a Barcelona. Nosaltres tampoc no hem pogut contrastar per altres vies la presència de Natàlia a l'Hospitalet i, per tant, hem optat per mantenir-lo fora del nostre estudi, malgrat que deixem constància aquí de la seva existència.

Aquests cinquanta-quatre ciutadans relacionats d'una manera o d'una altra amb l'Hospitalet són els que hem pogut confirmar que van passar pels camps de concentració nazis —i, en un cas, pels del nord d'Àfrica, regit pel govern col·laboracionista francès de Vichy—, però és molt possible que en fossin alguns més. Només una investigació molt més exhaustiva en altres arxius nacionals i internacionals podria, potser, afegir més noms de ciutadans hospitalencs a la llista. S'hauria de començar per estudiar la més que possible presència d'uns altres dos hospitalencs que al Padró del 1940 figuren com a absents a Alemanya, la qual cosa es pot interpretar com la probabilitat que haguessin passat per un camp de presoners alemany, per acabar en un camp de concentració o potser treballant forçadament a Alemanya. Es tracta d'Antoni Giménez Achón, nascut el 1904 a Sogorb (l'Alt Palància, País Valencià) i Arcadi Llerda Camps, nascut el 1912 a Cretes (Matarranya, dins la província de Terol). Tots dos figuren al padró com que eren a Alemanya a final del 1940, molt probablement durant la segona meitat de l'any o, com a molt, a principi del 1941, però en cap de les llistes de víctimes amb què hem treballat figuren. Podria ser, o bé que fossin supervivents (les llistes són, en un alt percentatge, de víctimes, no de supervivents), que morissin sense ser registrats (se sap de casos de persones que “desapareixien” abans d'arribar al camp, i no eren inscrits als registres) o que fossin treballadors voluntaris o forçats a Alemanya, o bé que es tracti d'un error administratiu.

Al primer d'aquests tres casos pertanyen Vicent Pasqual Martí i Leonard Pérez Iserte, que també figuren al Padró del 1940 com a absents a Alemanya, però sí que varem poder confirmar que són supervivents de Mauthausen. Al tercer d'aquests casos pertany Francesc Ricart Aguilar, de qui hem pogut comprovar que va ser enviat a Alemanya a treballar després de ser detingut en un control. Ni Ricart ni els altres dos casos dels quals no tenim confirmació no els hem inclosos en la xifra total malgrat que pensem que veritablement hi ha possibilitats que els dos no confirmats estiguessin involucrats en aquella terrible experiència⁴².

⁴² No hi ha gaire opcions més: els grups d'obers enviats des d'Espanya a Alemanya per col·laborar amb la indústria nazi no van sortir fins al novembre de 1941 (el conveni hispanoalemany que ho feia possible s'havia signat el 21 d'agost de 1941, precedit d'una campanya propagandística des de la primavera... però com es veu, sempre lluny de la data de confecció del Padró de l'any 1940), i la *División Azul* no es va formar fins després de la invasió alemanya de la Unió Soviètica, que es va iniciar el juliol de 1941 i, un cop a Alemanya, va ser destinada al front rus

Hi ha també algun altre cas que presenta, com a mínim, indicis que ens podrien portar potser a afegir algun nom més a aquesta llista. El més clar és el d'un ciutadà que figura al Padró del 1940 com a desaparegut, Aleix Castellnou —no hi figura el cognom, que tenim la sospita que podria ser Pena. L'Aleix havia nascut a Seròs (Segrià), on segons hem pogut esbrinar, figuren dues persones mortes en deportació amb el mateix cognom, Francesc i Joan Castellnou Pena. Hem intentat seguir el fil d'aquest cas però no n'hem trobat cap resposta. Un altre cas similar és el de dues persones amb els mateixos cognoms, Francisco i Gregorio Martínez Caparrós. Segurament no tenien cap vincle familiar entre ells, però estaven relacionats directament o indirectament amb la localitat de Vera (Almeria), on figura com a mort, a Gusen, Juan Martínez Caparrós. Al Padró del 1940, Francisco figura com a desaparegut i Gregorio com a exiliat a França. També podem afegir els casos d'en Matías Pérez Calventos, un veí del carrer Albiol amb els mateixos cognoms i lloc de naixement (Lorca) que el deportat mort a Gusen, Mariano Pérez Calventus; i el de Diego Pérez Castro, veí de l'Hospitalet nascut a Cuevas (Almeria), igual que Miguel Pérez Castro, mort a Gusen. Els dos veïns de l'Hospitalet figuren com a desapareguts al Padró del 1940.

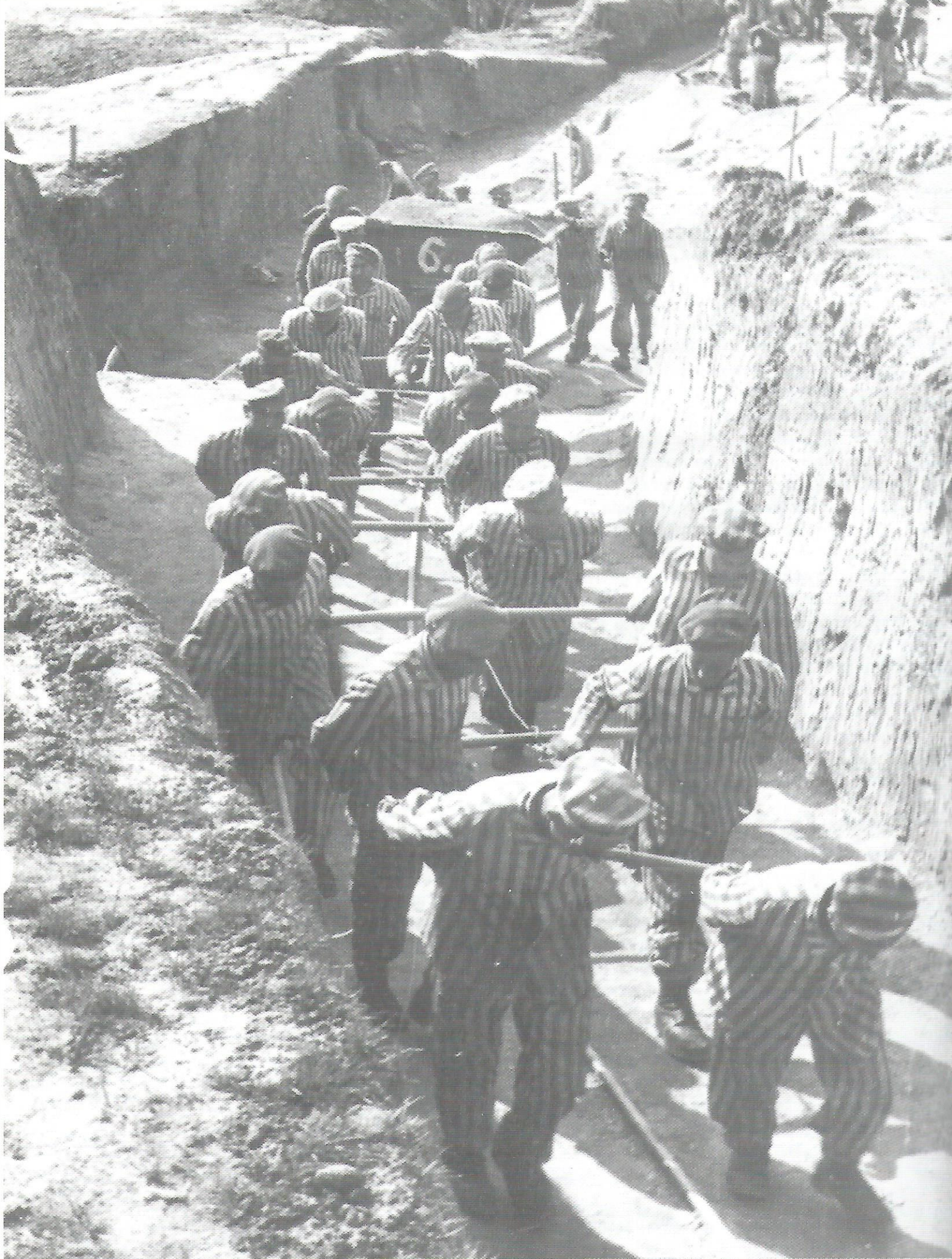
És prou evident que la nostra llista està composta exclusivament de noms masculins. Ja n'hem fet esment quan ens hem referit a les dones deportades i al camp de Ravensbrück, on les llistes van ser destruïdes. Tampoc s'han conservat les llistes de les famílies que van ser retornades cap a Espanya al comboi d'Angulema, que segurament ens haurien donat més pistes de dones que com a mínim haurien patit aquesta experiència. Tot i això, coneixem la presència d'almenys dues dones relacionades amb l'Hospitalet en aquell tren, la mare d'en Fèlix Quesada i la d'en Manuel Gutiérrez. També tenim constància de la presència confirmada de com a mínim dotze dones hospitalenques més en l'exili a França durant els anys 1939 i 1940, de les quals només hem confirmat la tornada de dues.

Per acabar, durant els treballs de recerca d'aquesta investigació, ens hem trobat també amb quatre casos d'exiliats republicans que no van anar a parar als camps d'extermini nazis, però sí que van haver de treballar a França o Alemanya dins del sistema de treball forçat per les noves autoritats d'ocupació i les franceses col·laboracionistes per tal d'assortir les diverses necessitats de mà d'obra. Es tracta de Josep Biosca Blay, Manuel Sans Also, Pere Gras Garriga i Francesc Ricart Aguilar, dels quals els dos primers van treballar a França, el tercer a l'illa ocupada de Guernsey i el darrer a Alemanya. En Biosca va treballar gairebé tot el 1941 per a una empresa alemanya que construïa búnquers per a submarins a Lorient, una localitat de la costa atlàntica francesa. En Sans treballà en una unitat de la Main d'Oeuvre Étrangère (MOE) pràcticament durant tota l'etapa d'ocupació, i també va ser col·laborador de la Resistència. Gras va ser detingut i deportat a les illes anglonormandes, front de la costa francesa i ocupades per alemanys, on va haver de fer treballs de fortificació. En Ricart va ser detingut en un control a França i traslladat a Alemanya, on fou obligat a treballs forçats⁴³.

Després d'aquesta recerca, estem en disposició d'afirmar que la maquinària concentracionària i repressiva de Hitler va matar, de forma directa, més hospitalencs en els cinc anys que van des del juny de 1940 fins a maig del 1945 que els que el règim de Franco va afusellar en tots els anys d'existència. Dels cinquanta-tres hospitalencs que sabem que van passar pels camps de concentració i d'extermini nazis i del nord d'Àfrica, tan sols 21 van sobreviure.

En el capítol següent, a través dels testimonis, recuperem les seves històries.

⁴³ Manuel Sans, entrevista enregistrada amb el seu fill, Jordi Sans, el 9.2.2006 (Olesa de Bonesvalls). També ens n'ha facilitat documentació escrita i gràfica, Francesc Ricart, entrevista telefònica (23.2.2006). Josep Biosca, entrevista amb el seu germà Lluís al seu domicili, de Barcelona, (1.2.2006)



11. Presos espanyols arrossegant una vagoneta de terra a la pedrera de Wienergraven del camp de Mauthausen.

✧ Bermejo, Benito. *Francesc Boix, el fotògraf de Mauthausen*. Barcelona, La Magrana, 2002